

دانشگاه علامه طباطبائی
دانشکده‌ی ادبیات و زبان‌های خارجی
گروه زبان و ادبیات فارسی

بررسی و تحلیل محتوایی و ادبی زندگی‌نامه‌های خودنوشت فارسی
(از دوره‌ی بازگشت تا دوره‌ی معاصر)

پایان‌نامه برای دریافت درجه‌ی کارشناسی ارشد ادبیات فارسی

استاد راهنما: دکتر رضا مصطفوی سبزواری

استاد مشاور: دکتر محمود بشیری

پژوهش و نگارش: حمید رضا سلمانی

تهران - تابستان 1389

فرم گردآوری اطلاعات پایان نامه‌ها

کتابخانه‌ی مرکزی دانشگاه علامه طباطبائی

عنوان: بررسی و تحلیل محتوایی و ادبی زندگی‌نامه‌های خودنوشت فارسی (از دوره‌ی بازگشت ادبی تا دوره‌ی معاصر)	
نویسنده/محقق: حمیدرضا سلمانی	
مترجم:	
استاد راهنما: دکتر رضا مصطفوی سبزواری استاد مشاور: دکتر محمود بشیری	
استاد داور: دکتر احمد تمیم داری	
کتابنامه: دارد	واژه نامه: ندارد
نوع پایان نامه: بنیادی	توسعه ای
کاربردی	
مقطع تحصیلی: کارشناسی ارشد	سال تحصیلی: 88-89
محل تحصیل: تهران	نام دانشگاه: علامه طباطبائی دانشکده: ادبیات فارسی و زبان‌های خارجی
تعداد صفحات:	گروه آموزشی: زبان و ادبیات فارسی
کلید واژه ها به زبان فارسی: زندگی‌نامه‌های خودنوشت، دوره‌ی قاجار، خاطرات تاج‌السلطنه، سیاحت شرق، زندگانی من.	
کلید واژه ها به زبان انگلیسی: Autobiography- Qajar Period- Tajolsaltane- Najafi Ghuchani- Ahmad kasravi.	

چکیده

الف. موضوع و طرح مسئله (اهمیت موضوع و هدف): موضوع این پژوهش «بررسی و تحلیل محتوایی و ادبی زندگی‌نامه‌های خودنوشت فارسی» است که از دوره‌ی بازگشت ادبی تا دوره‌ی معاصر را شامل می‌شود. هدف پژوهش نشان دادن سیر تحول این‌گونه در بازه‌ی زمانی مورد بحث است.

ب. مبانی نظری شامل مرور مختصری از منابع، چارچوب نظری و پرسشها و فرضیه‌ها:

منابع عمده در این زمینه زندگی‌نامه‌ی خودنوشت است و در کنار این منابع برای پرداختن به کلیات و پیشینه‌ی پژوهش به مقالات و کتاب‌های مرتبط نیز مراجعه شده است.

پ. روش تحقیق شامل تعریف مفاهیم، روش تحقیق، جامعه مورد تحقیق، نمونه‌گیری و روشهای نمونه‌گیری، ابزار اندازه‌گیری، نحوه‌ی اجرای آن، شیوه‌گرآوری و تجزیه و تحلیل داده‌ها: روش پژوهش در این پایان‌نامه شامل دو بخش است: بخش نخست که مربوط به کلیات و تاریخچه بوده، روش ما عموماً مراجعه به منابع مختلف و نقل قول از آنها و نیز مباحث تکمیلی در مورد تاریخچه بوده است. اما بخش دوم بیشتر مربوط به تحلیل محتوایی و ادبی داده‌هایی بوده که از بررسی دقیق آثار به دست آمده پ تا از این ره‌گذر نتیجه‌گیری مناسب در پایان به دست داده شود.

ت. یافته‌های تحقیق: این‌گونه زندگی‌نامه‌نویسی در ادبیات ایران عموماً محصول دوره‌های اخیر، و نتیجه‌ی آشنایی ایرانیان با نمونه‌های اروپایی است، هر چند در اندک مواردی که نمونه‌هایی قابل در ادبیات کهن فارسی وجود داشته، به آنها اشاره شده است.

ث. نتیجه‌گیری و پیشنهادات: تأکید می‌شود به سبب حجم انبوه زندگی‌نامه‌های خودنوشت به ویژه در دوره‌های اخیر، امکان پرداختن به تمامی این موارد در پژوهش حاضر وجد نداشته است. پس علاوه بر اینکه نیاز به پژوهش‌هایی با بازه‌های زمانی کمتر د نمونه‌های بیشتر وجود دارد؛ نیاز شدیدی نیز در مورد دوره‌های خارج از بازه‌ی این پژوهش احساس می‌شود. این نیاز به‌ویژه در مورد دوره‌ی بعد از انقلاب و نیز دوره‌ی جنگ مهم‌تر است.

صحت اطلاعات مندرج در این فرم براساس محتوای پایان‌نامه و ضوابط مندرج در فرم را گواهی می‌نمایم.

نام استاد راهنما:

سمت علمی:

نام دانشکده:

رئیس کتابخانه:

سپاس‌گزاری

بی‌گمان شمار کسانی که بزرگواری‌هایشان ما را وام‌دار ایشان کرده است، بسیار زیاد است؛ هر چند در اینجا تنها از برخی از ایشان یاد می‌کنیم، اما یاد همه‌ی ایشان را گرامی می‌داریم و پاس‌دار و سپاس‌گزار مهربانی‌هایشان هستیم.

نخست، از استاد علی‌محمد حق‌شناس یاد می‌کنم که اتفاقاً، در هنگام نگارش بخش «مسائل فرهنگی و زندگی‌نامه‌های خودنوشت»، که همان‌گونه که خواهید دید بخش مهمی از آن، وام‌دار یکی از مقالات آن بزرگ‌مرد است، خبر رفتنشان را شنیدم. رسیدن این خبر، درست هم‌زمان بود با استفاده از بخشی از مقاله‌ی یاد شده و در پی آن ذکر نام آن فرزانه. بی‌گمان، آن مقاله و داده‌های علمی‌اش، تنها حق ایشان بر گردن من نبوده و من وام‌دار تک‌تک آموخته‌هایم از نوشته‌های آن استاد خواهم بود، به پاس آن مقاله و تمام آموخته‌هایم از دکتر حق‌شناس، این پژوهش را به ایشان پیش‌کش می‌کنم.

هم‌چنین از دو استاد گرامی، دکتر مصطفوی سبزواری و نیز دکتر بشیری که به‌ترتیب استادان راهنما و مشاور این پژوهش بوده‌اند سپاس‌گزاری می‌کنم، هرچند بی‌گمان، مسئولیت تمام گزاره‌های این پژوهش، به‌تمامی و با همه‌ی کاستی‌ها، بر عهده‌ی نگارنده خواهد بود.

و سرانجام از دوست «به‌نشین» و گرامی‌ام، مجید (آبتین) دادفر سپاس‌گزاری می‌کنم، به بهانه‌ی آن همه که از وی آموختم و امید که همچنان بیاموزم.

ح.ر. سلمانی

تابستان 1389

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
یک	مقدمه
1	فصل 1: مفاهیم و کلیات
3	1-1 تعریف مفاهیم و کلیات
5	1-2 سابقه و تحولات تاریخی در ادبیات جهان
6	1-3 رنسانس و زندگی نامه‌های خودنوشت
10	1-4 ویژگی و اشکال زندگی نامه‌های خودنوشت
14	1-5 طبقه‌بندی و انواع
17	1-6 نظریه‌های روایتی
17	1-6-1 واقع‌گرایی روایتی
19	1-6-2 برساخت‌گرایی روایتی
20	1-6-3 روایت‌گرایی
21	1-7 زندگی نامه‌نویسی و روایت‌درمانی
23	1-8 داستانوارگی زندگی نامه‌های خودنوشت
24	1-8-1 زندگی نامه‌های داستان‌گونه
27	1-8-2 داستانوارگی زندگی نامه‌ها
30	نتیجه‌گیری و سخن پایانی
31	فصل دوم: زندگی نامه‌های خودنوشت در ایران
33	2-1 زندگی نامه‌ی خودنوشت در ایران
34	2-2 تاریخچه‌ی زندگی نامه‌های خودنوشت در ایران
35	2-2-1 پیش از اسلام
36	2-2-2 پس از اسلام
39	2-3 مسائل فرهنگی و زندگی نامه‌های خودنوشت
47	2-4 انگیزه‌های نوشتن
52	2-5 ارزش تاریخی و اجتماعی زندگی نامه‌های خودنوشت
56	2-6 تأثیر زندگی نامه‌های خودنوشت بر نثر فارسی
59	نتیجه‌گیری و سخن پایانی

60	درآمد دوّم
63	فصل سوّم: خاطرات تاج السلطنه
65	3-1 معرفی کتاب و نویسنده
68	3-2 انگیزه‌های نوشتن
71	3-3 ویژگی‌های تاریخی و اجتماعی
75	3-4 ویژگی‌های انتقادی
77	3-5 ویژگی‌های ادبی
87	3-6 ویژگی‌های خاص در نثر
90	3-7 هنجارشکنی‌های نویسنده
93	3-8 عقاید و برنامه‌های اجتماعی
95	فصل چهارم: سیاحت شرق
97	4-1 معرفی کتاب و نویسنده
99	4-2 انگیزه‌های نوشتن
102	4-3 ویژگی‌های تاریخی و اجتماعی
107	4-4 ویژگی‌های انتقادی
110	4-5 ویژگی‌های ادبی
124	4-6 ویژگی‌های خاص در نثر
130	فصل پنجم: زندگانی من
132	5-1 معرفی کتاب و نویسنده
135	5-2 انگیزه‌های نوشتن
138	5-3 ویژگی‌های تاریخی و اجتماعی
141	5-4 ویژگی‌های انتقادی
143	5-5 ویژگی‌های ادبی
152	5-6 ویژگی‌های خاص در نثر

156

نتیجه‌گیری و سخن پایانی

158

پیوست 1: کتاب‌شناسی زندگی‌نامه‌های خودنوشت فارسی

163

فهرست منابع

اتوبیوگرافی که در زبان فارسی آن را به نام‌های گوناگونی چون زندگی‌نامه‌ی خودنوشت، حسب حال، خودزندگی‌نامه و ... می‌شناسند، دست‌کم امروزه، گونه‌ای به‌شمار می‌رود که می‌رود که به دلایل گوناگونی شایسته‌ی آن است که در شمار انواع ادبی بررسی شود. این رویکرد، تحت تأثیر مستقیم دیدگاه‌های نوین نقد ادبی و تا حدودی فلسفه است؛ مجموع این دیدگاه‌ها ناظر بر این ایده است که زندگی‌نامه‌ای که توسط فرد نگاشته می‌شود، برابر واقعیت زندگی وی نیست و تنها روایتی برساخته است. علاوه بر دلیل پیش گفته و برخی ویژگی‌های ادبی این متون - که به‌عنوان نمونه، در سه فصل پایانی پژوهش حاضر، برخی از این ویژگی‌ها در سه نمونه نشان داده شده است -، و در نهایت این متون را از متون علمی و ارجاعی، متمایز می‌کند. اینها تنها بخشی از دلایلی است که می‌تواند پاسخی به چرایی پرداختن به این موضوع در این پایان‌نامه باشد. به این دلایل - که تنها از دیدگاه ادبی، بر لزوم انجام این پژوهش تأکید می‌کند -، می‌توان دلایل فراوان دیگری از جمله دلایل اجتماعی و فرهنگی و تاریخی و ... را نیز افزود.

از دیدگاه تاریخی، می‌توان تاریخ بالقوه‌ی زندگی‌نامه‌های خودنوشت را برابر با وجود انسان دانست؛ زیرا این گونه، می‌تواند نشان‌گر حسی در بشر باشد که می‌توان آن را میل به جاودانگی نامید که بخشی از این میل به جاودانگی بی‌گمان در آثاری نمود می‌یابد که بشر از خود به جای می‌گذارد. گذشته از این دیدگاه تا حدودی شاعرانه، حتی تاریخ بالفعل این گونه نیز به روزگاران باستان در چین و مصر و ایران باز می‌گردد و از گونه‌های کهن به‌شمار می‌رود. هر چند طبیعی است که در سیر تکاملی این گونه، به‌مانند همه‌ی گونه‌های ادبی و حتی غیر ادبی، چندان دگرگونی رخ داده باشد که نمونه‌های نخستین با نمونه‌های امروزی تفاوت‌های بنیادین داشته باشد؛ اما به‌هر روی از دیدگاه تاریخی، نشان‌گر قدمت این گونه است.

در تاریخ دگرگونی زندگی‌نامه‌های خودنوشت، برخی رخدادها و دیدگاه‌ها وجود دارند که شتاب این تحولات را بیشتر کرده‌اند که مهم‌ترین پیامد آن، روی آوردن بیش از پیش انسان‌ها، به زندگی‌نامه‌ی خودنوشت بوده است. از جمله‌ی پر اهمیت‌ترین حوادث و دیدگاه‌های یاد شده می‌توان به رنسانس، اومانیزم، روانکاوی نوین، آراء فلسفی نوین و ... اشاره کرد. از آنجا که هر چه به سمت زمان حاضر پیش می‌آییم، تعداد این موارد

بیشتر می‌شود، بنابراین در تاریخ زندگی‌نامه‌های خودنوشت نیز، تأثیر مستقیم این موارد را می‌بینیم. به عبارت دیگر هر چه به دوران معاصر نزدیک می‌شویم، میزان رویکرد به این زندگی‌نامه به دلایلی فراوانی - که در فصل‌های نخستین به آن‌ها اشاره خواهد شد - افزایش می‌یابد؛ از سوی دیگر هم‌زمان با این افزایش تمایل، دگرگونی‌های بنیادی در ساختار و شیوه‌های روایت این آثار نیز به وجود می‌آید. این مباحث به طور گسترده، موضوع فصل نخست این پایان‌نامه خواهد بود.

این ماجرا در ادبیات فارسی نیز وجود دارد، با این تفاوت که توجه اصلی به این گونه در ایران، و پس از آشنایی با اندیشه‌های غربی صورت گرفت. به همین تاریخ قابل بررسی این آثار در ایران، مربوط به دوره قاجاریه است. نمونه‌های ایرانی این زندگی‌نامه‌ها، دارای ویژگی‌های خاصی هستند که در ادامه یاد می‌شود. به این مسئله و مسائل دیگر در باره‌ی خودزندگینامه‌نویسی در ادبیات فارسی در فصل دوم پرداخته خواهد شد.

در سه فصل پایانی این پژوهش، سه اثری که به دلایلی، ویژه بوده‌اند و شایسته‌ی بررسی دقیق‌تر شناخته شده‌اند، از دیدگاه ساختاری و محتوایی و تحت چند عنوان کلی چون: علل بررسی کتاب، معرفی نویسنده و کتاب، ویژگی‌های تاریخی، ویژگی‌های ادبی، ویژگی‌های انتقادی، و ویژگی‌های خاص در نثر و... بررسی خواهند شد. این سه فصل، که به گونه‌ای در حکم بخش دوم پایان‌نامه هستند، دارای مقدمه‌ای کوتاه می‌باشد که شیوه‌ی کار در سه فصل آتی را بیان می‌کند.

علاوه بر فصل‌های یاد شده، پیوستی نیز وجود خواهد داشت که برخی از مشهورترین زندگینامه‌های خودنوشت فارسی را در قالب کتابنامه‌ای کوتاه، معرفی می‌کنیم تا منبعی مختصر برای پژوهش‌های آینده باشد.

پیش از ورود به مباحث اصلی، برخی یادآوری‌ها در مورد شیوه‌ی کار و دیگر مسائل لازم به نظر می‌رسد:

1. از آنجا که شیوه‌ی کار ما در بررسی زندگی‌نامه‌های خودنوشت، تا اندازه‌ی زیادی جزئی‌نگرانه و مبتنی بر بررسی‌های متنی‌ای بود که ناچار، نتیجه‌ی آن، بسیار طولانی شده است. بنابراین امکان اعمال این شیوه در مورد تمام این آثار وجود نداشته است؛ و تنها سه نمونه‌ای که هر کدام از جهاتی شاخص بوده‌اند، در این بررسی استفاده شده‌اند و این شیوه‌ی کار نمونه‌ای تواند بود برای بررسی سایر زندگی‌نامه‌ها.

2. در پژوهش حاضر تلاش ما بر این بوده است که تا حد امکان از زبان ارجاعی و علمی استفاده کنیم و کمتر زبان را با عناصر ادبی برجسته کنیم تا از این رهگذر انتقال پیام سریع‌تر انجام شود. زیرا باور داریم که زبان پژوهش، هر چند در مورد پدیده‌های کاملاً ادبی باشد، که اصولاً زبان متفاوتی دارند، باید زبان ارجاعی و علمی باشد. زبان برجسته شده و زبانی که به سمت ادبیت منحرف شده باشد، باعث مکث در روانی کلام و تأخیر در انتقال پیام می‌شود. اما با وجود تعهد در به کارگیری زبان ارجاعی، استثنائی در این مورد وجود دارد. به این ترتیب که ما تنها در بحث تأثیر مسائل فرهنگی بر نوشته شدن زندگی‌نامه‌های خودنوشت، اندکی از عناصر برجسته ساز زبان نیز بهره گرفته‌ایم. این انحراف زبان به صورت هدفمند انجام شده است، زیرا همین کاربرد نامتعارف زبان، بخشی از مشکلات فرهنگی را نشان می‌دهد. همان‌گونه که در ادامه خواهیم دید، بسیاری از نظرات مطرح شده از سوی دیگران نیز در این بحث دارای زبان غیرارجاعی می‌باشند.

3. از آنجا که بازه‌ی زمانی‌ای که پژوهش حاضر به آن پرداخته است، از دوره‌ی بازگشت ادبی تا دوره‌ی معاصر را در بر می‌گیرد؛ تأکید می‌شود که نیاز به پژوهشی جداگانه در زمینه‌ی این گونه پس از انقلاب اسلامی وجود دارد. پس از انقلاب به‌ویژه در حوزه‌ی خاطره‌نویسی جنگ و نیز خاطرات و زندگی‌نامه‌های مسئولان سلسله‌ی پهلوی و وابستگان این سلسله رشد زیادی دیده می‌شود که لزوم انجام پژوهشی در مورد این دوره را نشان می‌دهد.

4. نکته‌ای دیگر درباره‌ی شیوه‌ی ارجاعات وجود دارد؛ به دلیل اینکه بیشتر منابعی که در این پژوهش استفاده شده است، از شیوه‌ی نگارشی یکسانی بهره نمی‌گیرند و تفاوت‌های فراوانی در نگارش آنها وجود دارد، ناچار برای هماهنگ شدن شیوه‌نوشت پایان‌نامه، تلاش شده تا حد امکان، شیوه‌نوشت تمام ارجاعات، با شیوه‌ی نگارشی امروزی و مورد استفاده در این پژوهش هماهنگ شود. هر چند تأکید می‌شود هیچ‌کدام از این تغییرات، در حدی نبوده است که در ساختار کلام تغییری ایجاد کند.

نخستین فصل

زندگی‌نامه‌ها
خودنوشت‌ها . فارسی

مفاهیم
و تاریخچه

1. تعریف مفاهیم و کلیات

2. زندگی‌نامه‌ی خودنوشت در ادبیات جهان

اهداف فصل:

در پایان این فصل انتظار می‌رود به پرسش‌های زیر پاسخ داده شود:

تعریف زندگی‌نامه‌ی خودنوشت چیست؟

سابقه تاریخی این گونه‌ی ادبی در ادبیات و فرهنگ جهانی چگونه است؟

رسانس و اندیشه‌های سده‌های اخیر چه تاثیری بر رواج این گونه داشته است؟

ویژگی‌های مهم این گونه کدام‌اند؟

طبقه‌بندی و انواع این گونه زندگی‌نامه‌ها کدام‌اند؟

نظریه‌های روایتی در مورد زندگی‌نامه‌ها چند دسته‌اند؟

آیا ارتباط معناداری میان زندگی‌نامه‌نویسی و درمان وجود دارد؟

ارتباط این گونه با داستان و ویژگی‌های داستانی این آثار چیست؟

در این فصل، ابتدا جهت آشنایی با مفهوم زندگی‌نامه‌های خودنوشت، به تعریف مفاهیم و کلیات وابسته خواهیم پرداخت. پس از این تعریف و آشنایی با مفاهیم پژوهش، سابقه‌ی تاریخی و مسیر تحول تاریخی این‌گونه را در ادبیات جهان، به طور مختصر بررسی کرده و در جریان این بررسی، اشاراتی نیز به اتفاقات مهمی چون رنسانس و اندیشه‌های فلسفی سده‌های اخیر و تأثیر آنها در رواج این زندگی‌نامه‌ها خواهیم کرد. پس از آن ویژگی‌ها و اشکال این زندگی‌نامه‌ها و نیز طبقه‌بندی و انواع آنها را نیز بیان خواهیم کرد. پس از این نیز دو موضوع را به‌طور مختصر بررسی می‌کنیم: نخست نظریه‌های گوناگون روایت، که به نوعی در ارتباط با زندگی‌نامه‌های خودنوشت می‌باشند و دوم ارتباط زندگی‌نامه‌نویسی با درمان در علم روان‌شناسی. در پایان نیز اندکی در مورد ویژگی‌های داستانی این آثار سخن گفته خواهد شد.

1-1 تعریف مفاهیم و کلیات

«اتوبیوگرافی یکی از گونه‌های بسیار نزدیک و خاص ادبیات زندگی‌نامه‌ای است؛ زندگی یک انسان که [ابتدا] اتفاق می‌افتد تا توسط خود او نوشته شود و بنابراین [همواره] ناتمام است.» (Britannica, p.1009)

برای ورود به هر مبحث، نخست تعریف اصطلاحات و مفاهیم، امری ضروری است. ما نیز ابتدا به تعریف مفهوم و چارچوب زندگی‌نامه‌های خودنوشت می‌پردازیم و البته بحث گسترده در مورد ویژگی‌های خاص این گونه، و وجوه تمایز آن را با دیگر گونه‌های مشابه، به بخش بعد واگذار می‌کنیم.

"زندگی‌نامه‌ی خودنوشت" معادل اصطلاح انگلیسی اتوبیوگرافی (Autobiography) است که البته در زبان فارسی معادل‌ها و ترجمه‌های دیگری نیز دارد از جمله: زندگی‌نامه‌ی شخصی، سرگذشت نامه‌ی خودنگاشت، خود زندگی‌نامه، حسب حال، زندگی من (رک: انوشه، 1376، ص 763). واژه‌ی اتوبیوگرافی که در لغت به معنای: شرح زندگانی شخص به قلم خودش می‌باشد، «نخستین بار، در سال 1798 و 1809 به ترتیب در محافل ادبی انگلستان و فرانسه به کار رفت و سپس در اروپا شایع شد. پیش از ابداع این واژه حدیث نفس یا زیر عنوان کلی خاطره‌نگاری و یا زیر عنوان "اعترافات" و "پوزشنامه" یا "توجیه نامه" (Apology) می‌آمد.

پوزشنامه که در قرن 18 در اروپا رواج داشت بیشتر برای توجیه و دفاع از اعمال و رفتاری نگاشته می‌شد که راوی در زندگی مرتکب شده بود» (اشرف 1، 1375، ص 532). البته «پیش از آنکه واژه "اتوبیوگرافی" در اوایل قرن نوزدهم در اروپا رایج شود، واژه (*Memoir*) برای انواع خاطره نگاری بکار می‌رفت» (همان، ص 528).

اتوبیوگرافی، گونه‌ای از زندگی‌نامه است که در آن، شرح وقایع و اتفاقات زندگی یک شخص، توسط خود او روایت و نگاشته می‌شود و بر این اساس با زندگی‌نامه‌های معمولی تفاوت دارد. همین روایت و نوشته شدن ماجرای زندگی بوسیله‌ی خود شخص، ویژگی و کیفیت خاصی به این آثار می‌بخشد. در دایره‌المعارف بریتانیکا درباره‌ی زندگی‌نامه‌های خودنوشت چنین آمده است: «اتوبیوگرافی یکی از گونه‌های بسیار نزدیک و خاص ادبیات زندگی‌نامه ای است؛ زندگی یک انسان که [ابتدا] اتفاق می‌افتد تا توسط خود او نوشته شود و بنابراین [همواره] ناتمام است» (*Britannica, p. 1009*). این ویژگی منحصر به فرد که در زندگی‌نامه‌های خودنوشت وجود دارد و در آن، فردی در مورد زندگی خود می‌نویسد و از آنجا که در این فرآیند نوشتن به شدت، در معرض تاثیر احساسات خود یا فراموشی برخی خاطرات و یا در مواردی نادیده گرفتن عمدی برخی از اتفاقات گذشته قرار دارد، این گونه را به نوعی ویژه و قابل توجه تبدیل می‌کند. زیرا «زندگی‌نامه‌ی خودنوشت معمولاً شرح زندگی گذشته‌ی فرد از موقعیت کنونی اوست. در این نگاه به گذشته، نویسنده در می‌یابد که برخی از رویدادها نتایجی که در آن زمان انتظار نمی‌رفته و برخی دیگر تنها از راه اندیشیدن به آنها در حین نگارش زندگی‌نامه معنا یافته‌اند» (مارتین، 1386، ص 51).

این آثار دربردارنده‌ی مسائل زیادی درباره‌ی دوره‌ی زندگی مؤلف می‌باشند؛ به این معنا که در این آثار، «شرح حال افراد و رخداد‌های زندگی آنان، ضمن تحلیل و توصیف جریانهای فکری، سیاسی و اجتماعی زمان ایشان، به قلم خود آن اشخاص نوشته می‌شود. در نگارش این گونه، اگر نویسنده هوشمند و نکته بین و خوش قلم باشد، خاطراتی را به رشته تحریر خواهد کشید که لطف و مزه ای خاص تواند داشت. به علاوه گاه مطالبی را در بر دارد که در جای دیگر نمی‌توان یافت» (رزمجو، 1382، ص 227).

بر اساس آنچه گذشت و در برخورد نخست، به نظر می‌رسد که این نوع زندگی‌نامه‌ها، چون توسط خود شخصی نوشته می‌شوند که در متن تمام اتفاقات زندگی خود حضور مستقیم داشته، و راوی عینی و قابل

اعتمادی است، قاعدتاً دارای ارزش تاریخی بسیار زیادی هستند و می‌توانند نشان دهنده‌ی حقایق قابل اتکایی در مورد زندگی مؤلف باشند؛ اما این نکته‌ی به‌ظاهر پذیرفتنی، همواره محلّ بحث اندیشمندان بوده است؛ ولی با توجه به اهمیت این موضوع ما در فصلی جداگانه با عنوان: «ارزش تاریخی زندگی نامه‌های خودنوشت» به بیان موارد اختلاف نظرها در این زمینه خواهیم پرداخت. بنابراین در اینجا به آوردن یک سخن بسنده می‌کنیم: «از دید دکتر جانسون هیچ کس بیشتر از خود فرد شایستگی برای نوشتن زندگی‌اش ندارد، اما این حرف قابل بحث است. حافظه ممکن است غیرقابل اعتماد باشد، افراد کمی می‌توانند جزئیات دقیقی از آغاز زندگی خود را به خاطر بیاورند و بنابراین در اغلب موارد به گفته‌های دیگران تکیه می‌کنند و در نتیجه، نهایتاً قابل اعتماد نیستند. ضمن اینکه هرکس تمایل دارد تا چیزی را به یاد بیاورد که می‌خواهد. حقایق ناگوار نادیده گرفته می‌شوند و سرکوب می‌شوند، و نیز ممکن است حقایق به سبب رضایتمندی یا هماهنگی‌شان تحریف شوند» (Cuddon, p.63).

2-1 سابقه و تحولات تاریخی در ادبیات جهان

گئورک میش: «پیشینه‌ی زندگی‌نامه‌های خودنوشت به روزگار مصر باستان می‌رسد، هنگامی که امپراتوران مصری (مثل پادشاهان ایرانی) شرح احوال خویش را بر کتیبه‌ها می‌نوشتند... نخستین کسی که آگاهانه به زندگی‌نامه‌ی خویش پرداخته ایسوکراتس یونانی (436-338 ق.م) با دفاعیات بوده است (انوشه، 1376، ص 763-764).

تاریخچه و سابقه‌ی تالیف زندگی‌نامه‌های خودنوشت، بسیار طولانی است و از زمان‌های بسیار دور، انسان‌ها به این نوع علاقه نشان داده‌اند. تا جایی که در برخی منابع سابقه‌ی آن را به قدمت خود انسان دانسته‌اند (انوشه، 1376، ص 765). البته روشن است در این منابع، منظور از زندگی‌نامه‌ی خودنوشت، همان چیزی نیست که ما امروزه می‌شناسیم، بلکه منظور تمایل انسان‌های نخستین، برای به یادگار گذاشتن برخی آثار از خود است. به هر روی در منابع گوناگون، به‌ویژه در مورد اولین نمونه‌های این گونه آثار، اختلاف نظرهای زیادی دیده می‌شود. اما تقریباً همه، در اینکه توجه ویژه و قابل بررسی به این نوع زندگی‌نامه نویسی، پیامد نگرش‌های

سده‌های اخیر است، هم‌داستانند. برای پرهیز از درازی سخن در مورد تاریخچه و اولین نمونه‌ها، به‌طور مختصر به این مورد پرداخته و سپس به سراغ دگرگونی‌های تاریخی آن به‌ویژه در دوره‌های اخیر می‌رویم.

در دایره‌المعارف بریتانیکا، پیشینه‌ی این گونه‌ی زندگی‌نامه نویسی، تا قرن دوم قبل از میلاد در چین و سپس خاطرات و یادداشت‌های قیصر، عقب برده شده است. اما در همین منبع، نخستین نمونه‌ی واقعی این نوع، که مربوط به دوره‌ی رنسانس است، زندگی‌نامه‌ی زنی انگلیسی به‌نام «مارگری کمپ» ذکر شده است (ریک *Britannica*, p1010). اما به باور گئورک میش، پژوهشگر آلمانی، «پیشینه‌ی زندگی‌نامه‌های خودنوشت به روزگار مصر باستان می‌رسد، هنگامی که امپراتوران مصری (همانند پادشاهان ایرانی) شرح احوال خویش را بر کتیبه‌ها می‌نوشتند، هرچند این کتیبه‌ها با زندگی‌نامه‌های خودنوشت امروزی تفاوت‌های بنیادی فراوانی دارند. گئورک میش بر آن است که نخستین کسی که آگاهانه به زندگی‌نامه‌ی خویش پرداخته ایسوکراتس، خطیب یونانی (436-338 ق م) با کتاب دفاعیات (353 ق م) بوده است» (انوشه، 1376، ص 763-764). در این کتاب، نویسنده «در یک دادگاه خیالی از خود دفاع می‌کند و در طی این دفاعیه زندگی‌اش را شرح می‌دهد» (اخوت، 1374، ص 11).

3-1 رنسانس و زندگی‌نامه‌های خودنوشت

«مکتب فکری انسان مدارانه‌ی اومانیزم در طول دوره‌ی رنسانس، مردم را برانگیخت تا با جزئیات بیشتری خود را تحلیل کنند و در خودشان کاوش کنند» (Cuddon, p.64).

با وجود این سابقه‌ی طولانی در زمینه‌ی این گونه‌ی زندگی‌نامه‌نویسی، همان‌طور که گذشت، تاریخ واقعی این زندگی‌نامه‌ها از دوران بعدتر آغاز می‌شود. به‌ویژه در دوران اخیر و پس از رنسانس شاهد تحولات چشم‌گیری در این زمینه هستیم. «در ادبیات غرب، نخستین زندگی‌نامه‌ی شخصی متعلق به آوگوستین قدیس است که با عنوان *اعترافات* (قرن چهارم میلادی) نمونه‌ای از تحلیل دقیق روانکاوانه به دست می‌دهد» (داد، 1371، ص 162). اما بی‌گمان، این اثر به‌عنوان نخستین نمونه، با آثار بعدی تفاوت خواهد داشت؛ زیرا بیشتر چارچوب-

های پذیرفته شده برای این آثار، محصول دوره‌های بعدی تمدن بشری است. چون «اصول این زندگی‌نامه در دوران رنسانس و در پی پیدایش نهضت اومانیسم شکل گرفت، زیرا بینش علمی این دوران سبب شد تا افراد صداقت بیشتری در شرح خاطرات خود به خرج دهند» (همان، همانجا).

اهمیت گرایش‌های اومانیستی در گسترش این نوع زندگی‌نامه‌ها، نکته‌ی غیرقابل انکاری است. زیرا این مکتب فکری، با تمرکز بیش از پیش بر روی انسان و محوریت دادن به انسان، زمینه‌ی اهمیت یافتن دیدگاه‌های بشر را نیز بیشتر فراهم کرد. به عبارت دیگر «عامل اصلی در رونق گرفتن فاش‌گویی در حدیث نفس، اشاعه‌ی اعتقاد به خود محوری و خودآفرینی انسان، یا اومانیسم (*Humanism*) بود که بن مایه‌ی فرهنگ نوین به شمار می‌آمد و انسان متجدد را از انسان متقدم یا سنت‌گرا متمایز می‌کرد. این بینش تازه، سبب اهمیت یافتن تجربه‌ی شخصی و درونی افراد از یکسو، و نگرش تاریخی به زندگی انسان از سوی دیگر شد» (اشرف، 1، 1375، ص 553).

در بیشتر منابع، بر اهمیت زیاد این بینش در گسترش زندگی‌نامه‌های خودنوشت تأکید شده است. در فرهنگ اصطلاحات ادبی "کادن" نیز آمده است: «به نظر می‌رسد، مکتب فکری انسان مدارانه‌ی اومانیسم در طول دوره‌ی رنسانس، مردم را برانگیخت تا با جزئیات بیشتری خود را تحلیل کنند و در خودشان کاوش کنند» (*Cuddon, p.64*). از سوی دیگر، این دیدگاه تازه در مورد بشر، "من" بشر و فردیت را مورد توجه قرار می‌داد؛ بر این اساس، «رونق حدیث نفس در واقع نشان قیام "منیت" فرد بود، فردی که با تأکید بر وجود "من"، خود را در برابر دیگران قرار می‌داد و از نهادها و مؤسسات اجتماعی در پیرامونش متمایز می‌کرد و اسباب و محرکات ابتدایی اعمال و رفتار خود را نشأت گرفته از درون خود می‌پنداشت» (اشرف، 1، 1375، ص 534). به این ترتیب، ملاحظه می‌شود که توجه به این گونه، تا حدود زیادی محصول دستاوردهای فلسفی و تمدن بشری در سده‌های اخیر است.

علاوه بر عوامل یاد شده در گسترش توجه به این نوع زندگی‌نامه‌نویسی، در سده‌ی اخیر عامل مهم دیگری نیز به این عوامل اضافه شده است. در سده‌ی بیستم نظریه‌های روانکاوی فروید نیز وارد عرصه‌ی نگارش زندگی‌نامه‌های خودنوشت شد. «فروید برای این نوع نوشته اهمیت زیادی قائل بود و معتقد بود شرح

احوال، نه تنها وسیله‌ی بسیار مناسبی است برای تجزیه و تحلیل روانی افراد، بلکه در بسیاری از موارد، فردی که زندگی‌اش را می‌نویسد، همین نوشته برایش ارزش درمانی دارد و ممکن است بر خاطر پریشانش مرهمی بگذارد» (اخوت، 1374، ص 13). البته باید یادآوری کرد که علاوه بر این در روان‌شناسی نوین، ارتباط دیگری نیز بین زندگی‌نامه‌نویسی و روان‌شناسی برقرار است که در بحث "روایت درمانی" در پایان همین فصل به آن پرداخته خواهد شد

بدین ترتیب گرایش عمومی به سمت این نوع زندگی‌نامه، روز به روز رو به افزایش گذاشت. در طی قرون هفده و هیجده میلادی و در پی رواج یادداشت نویسی، این نوع زندگی‌نامه نویسی گسترش بیشتری یافت و آثار مهمی در این زمینه پدید آمد که با توجه به تعداد زیاد این آثار، و نیز باتوجه به اینکه ذکر تمامی آنها در موضوع پژوهش حاضر جایگاه مهمی ندارد و نیز در منابع مربوطه به تفصیل در مورد آنها سخن گفته شده است؛ در اینجا تنها به ذکر تعدادی از نمونه‌های شاخص بسنده می‌کنیم .

از جمله این نمونه‌ها می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: *واقعیات تولد، تکامل و زندگی من* اثر مارگارت کاوندیش، *زندگی‌نامه‌ی شخصی دیوید هیوم، خاطرات ادوارد گیبون، زندگی‌نامه‌ی شخصی* بنجامین فرانکلین و *اعترافات ژان ژاک روسو* و... (رک: داد، 1371، ص 162). پس از این دوره و هم زمان با رونق نوع ادبی‌ای به نام *رمان*، شاهد آمیزش روش‌های روایتی زندگی‌نامه‌های خودنوشت، با شیوه‌های روایتی رمان هستیم. بر این اساس، نکته‌ی قابل توجه در طی قرون هیجده و نوزده، تالیف آثاری است که به‌طور کامل بیانگر تلفیق این نوع زندگی‌نامه نویسی با هنر رمان نویسی می‌باشند؛ آثاری مثل *رابینسون کروزوئه‌ی* دانیل دفو، *سفر احساساتی* لارنس اشترن و *پیش درآمد ویلیام وردزورث، زندگی‌نامه‌ی شخصی جان استوارت میل، خاطرات کارلایل، زندگی و مکاتبات داروین* (رک: همان، همانجا). نکته‌ی دیگر این‌که در طول سده‌ی هفده، نگارش این گونه بدون قصد انتشار کاری پر رونق بود اما در طی دوره‌های بعد، افزایش احتمال انتشار این آثار موجب برخی محافظه‌کاری‌ها و اکراه در فاش‌گویی شد.

پس بر این اساس، در طی قرن بیستم، از جهتی به سبب عوامل یاد شده در گسترش زندگی‌نامه‌های خودنوشت، با تعداد بسیار زیادی از این گونه آثار رو به رو می‌شویم؛ به‌طوری که «در سالهای پس از جنگ

جهانی دوم، تقریباً همه‌ی چهره‌های برجسته‌ی سیاسی-اجتماعی به نوشتن زندگینامه‌های خود آغاز کردند[!]. که برآیند چنین حرکتی، پدید آمدن شمار فراوانی از انواع گوناگون زندگینامه‌های خودنوشت بوده است» (نوشه، 1376، ص 764). و از سوی دیگر، به سبب آمیزش این زندگی‌نامه‌ها با شیوه‌های روایت نوین و نیز دیدگاه‌های روانشناسانه و فلسفی، با شکل‌های متنوع‌تر و جذاب‌تری از این زندگی‌نامه‌های خودنوشت برخورد می‌کنیم. به این معنی که «زندگینامه‌های امروز، بر تحلیل روانی و ریزنگاری احوال شخص، بسیار تأکید دارند و هم‌چنین زندگی‌نامه‌های خودنگاشت معاصر، بیشتر از این لحاظ از گذشته متفاوت‌اند که بسیار تحت تأثیر رمان و صناعت‌های داستان‌نویسی‌اند. امروز آن نوع از خاطرات بیشتر جذاب‌اند که از شگردهای داستان‌نویسی یاری می‌گیرند و نویسنده به زندگی‌نامه‌ی خود حال و فضای داستانی می‌دهد» (اخوت، 1374، ص 13).

در طول تاریخ سده‌های اخیر، نگرش‌های گوناگونی به متون خودنوشت وجود داشته است. در طول این دوره، شاهد سه گرایش عمده در برخورد با این آثار هستیم که هر کدام مربوط به یک دوره می‌باشند:

نخستین مرحله، که تا اوایل قرن کنونی ادامه داشت؛ و فرض بنیادی آن این نکته بود که اثر نوشته شده برابر با زندگی واقعی نویسنده است. به عبارت دیگر، در این دوره تصوّر می‌شد نویسنده، با صادقانه‌ترین حالت، و گویی فارغ از هرگونه تعصب یا تداخل احساسات و... زندگی‌نامه‌ی خود را نگاشته است و از همین رو، این آثار جزو منابع مهم تاریخی به‌شمار می‌آمدند. در این دوره، مسئله‌ی مهم و شایان توجه، محتوای سرگذشت بود نه راوی متن یا خود متن.

در مرحله‌ی دوم، به "من نگارنده" توجه شد و بر خلاف مرحله‌ی پیش که تصور می‌شد "من نگارنده" آینه‌ای شفاف است که سرگذشت خود را معصومانه به نگارش در آورده است، به این عنصر، به عنوان عاملی فعال نگاه شد، که همان‌گونه که نیمی از خود را می‌نویسد، نیم دیگر خود را کشف می‌کند و در هر دو مورد این خود راوی است که داستان می‌سراید و خودآگاهی و آفرینندگی او در محور نقد ادبی قرار می‌گیرد. همین جابه‌جایی "زندگی نویسنده" به "من نویسنده" است که مقام و منزلت ادبی به این آثار می‌بخشد و آنها را از قلمرو تاریخ نگاری، به سوی ادبیات سوق می‌دهد.

مرحله‌ی سوّم، مرحله‌ی متمایز کردن و شاخص کردن متن اثر، در برابر "منِ نویسنده" و زندگی اوست که مورد تأکید پُست مدرنیست‌ها قرار گرفته است. به عقیده‌ی کسانی چون فوکو و دریدا، "متن" اتوبیوگرافی پس از پدید آمدن، زندگی مستقل خود را می‌یابد و به راهی می‌رود که نه ربطی به "زندگی" نویسنده دارد و نه به "من" او. به نظر آنان، نویسنده و زندگی او هر دو افسانه‌ای بیش نیستند و آنچه واقعیت دارد، چیزی جز متن نیست (اشرف 1، 1375، صص 535 و 536).

نکته‌ی پایانی اینکه، زندگی‌نامه‌ی خودنوشت دارای یک ویژگی منحصر به فرد دیگر نیز هست، و آن وحدت موضوع و نویسنده است؛ «همین وحدت میان موضوع اثر و نویسنده‌ی آن، و این که انسان پژوهنده، خود موضوع پژوهش است، اساس علاقه‌ی مُدرنیست‌های ادبی به حدیث نفس بود. چه، آنها می‌پنداشتند که نویسنده‌ی اتوبیوگرافی همه‌ی واقعیت‌های زندگی‌اش را در دست دارد، در حالیکه نویسنده‌ی سرگذشت دیگران، باید آن را از راه تحقیق و همدلی به دست آورد و تازه به کُنه آنها و به تمامی آنها، هیچ‌گاه دسترسی پیدا نکند.» (همان، ص 534)

1-4 ویژگی‌ها و اشکال زندگی‌نامه‌های خودنوشت

|| ویژگی‌ها: 1. حقیقت ماندی 2. فاصله گذاری میان رویداد/روایت 3. شباهت داشتن به داستان و کاربرد عنصر تخیل 4. گذشته خواری (انوشه، 1376، ص 765). ||

زندگی‌نامه‌های خودنوشت، دارای ماهیّت عجیب و متفاوتی نسبت به بیشتر گونه‌های نوشتاری‌اند. این آثار، بوسیله‌ی شخصی نوشته می‌شوند که در مورد زندگی خودش سخن می‌گوید، و در هنگام نوشتن، با انبوهی از احساسات و خاطره‌های تلخ و شیرین روبروست که بی‌گمان چارچوب نوشتار او را تحت تأثیر خود قرار می‌دهند. و از سویی، بی‌گمان، میزان و نوع این تأثیر، در تک‌تک افرادی که در مورد زندگی خود می‌نویسند با دیگران تفاوت دارد. شاید همین دلیل کافی باشد تا نتوان در مورد این آثار و چارچوب آنها، به قطعیت رسید و حکم کلی و همه‌شمولی درباره‌ی آن صادر کرد. از سوی دیگر «خاطره نگاری، که در معنای